

Janez Krnc, Jelka Pšajd (ur.): 4. razstava pirhov in možnarjev slovenskih pokrajin: zbornik ob razstavi: od 30. marca do 7. maja 2012 v Puščenjakovi dvorani Centra DUO Veržej. Veržej: Zavod Marianum, 2012, 63 str., ilustr.

Tehntnost te publikacije zasluži posebno pozornost. Na Slovenskem so bile doslej namreč znane le sporadične omembe pokanja z možnarji. Besedila v zborniku obravnavajo to kulturo raziskovalno in strokovno; pomembno zapolnijo vrzel v našem védenju.

Zbornik se začne s spominskim zapisom **Olge Antič**: *Spomini na velikonočni kres in pokanje v Iljaševcih na Murskem polju*. Nato sledijo razprave. **Ivanka Počkar** iz Posavskega muzeja Brežice v besedilu: *Glasna slavja z možnarji* temeljito oriše ustrezna dogajanja v Posavju. **Jelka Pšajd** iz Pomurskega muzeja Murska Sobota slikovito naslovi tekst o severozahodnem delu Pohorja: *“Ahtaj se, da ti ne bo glave na Pohorje odneslo”*. Naslov prispevka **Monike Simonič Roškar** iz Pokrajinskega muzeja Ptuj - Ormož je: *“Za letnce bomo pokali!”: streljanje z možnarji v Halozah, delu Osrednjih Slovenskih gor in Prlekiji*. V istem muzeju kot ta avtorica dela tudi **Nevenka Korpič**, ki je napisala: *Pokanje s karbidom za veliko noč na Ormoškem*. **Mateja Huber** iz Pomurskega muzeja svojo raziskavo povedno naslovi: *“To smo mi že našli ta običaj”*: *pokanje ob veliki noči v Pomurju*. **Jana Mlakar Adamič** iz Zasavskega muzeja Trbovlje objavlja zanesljivo poročilo: *Na karbid pljuvati v Zasavju*. Razprava **Tatjane Dolžan Eržen** iz Gorenjskega muzeja je stvarno naslovljena: *Strelci z možnarji na Gorenjskem*, zanimivo besedilo **Inge Miklavčič - Brezigar** iz Goriškega muzeja pa: *Streljanje s karbidom na Goriškem*. Poučen zamejski pogled nudi prispevek **Marije Kozar - Mukič** iz muzeja Savaria v Szombathelyju in Muzeja Avgusta Pavla v Monoštru: *Streljanje z možnarji v Porabju*. *Streljanje z možnarji na Celjskem* je jedrnato napisal **Vladimir Šlibar** iz Pokrajinskega muzeja Celje. Raziskovalni del zbornika sklene razprava **Nine Roškar**: *“Neko tisto naznanenje”*: *pokanje z možnarji za velikonočne praznike v bližnji okolici Rogatca*.

Avtorice so muzealke, strokovnjakinje, enako tudi edini avtor, ki ob drugih virih še posebej študijsko obravnavajo, hranijo, zbirajo, razstavljajo predmete, muzealije. Zato so tvarni pokalni možnarji v zavestnem kritičnem ozadju njihovih raziskav, ki sicer temeljijo na ustnih izkustvenih informacijah, spominih, ustnem izročilu, različnih pisnih, tiskanih, fotografskih in spletnih virih. Seveda ni spregledana strokovna literatura, ki pa je skromna. Obseg raziskav v zborniku naj številčno ponazori le skupni zajem nad 66 pripovedovalcev in 44 tiskanih virov in literature. V publikaciji je objavljenih 16 zgodovinsko povednih fotografij. Najstarejši uporabljeni vir sega v leto 1848; najbolj povedno je seveda orisan čas od obdobja med svetovnjima vojnoma do danes.

Raziskave v zborniku skupno tvorijo večstransko povedno podobo. Zvemo, kaj je pokanje z možnarji, kdaj, kako in kdo ga je opravljal oziroma ga opravlja.

Kritično so nakazane predstave informatorjev in drugih virov o pokanju in odnosi do njega. Zato raziskave med drugim omogočajo tudi umestitev te dejavnosti v širši družbeno-zgodovinsko-kulturni okvir.

* * *

396

Novo znanje poraja nova vprašanja. Pisec teh vrst želim opozoriti na nekaj manj vidnih genetičnih, razvojnih in pomenskih faset. Pokanje z možnarji je slušna imitacija topniškega streljanja, ki se je začelo s prvimi topovi v 14. stoletju in traja do danes. Etimologija besede *možnar* kaže na postopnost nastankov z njo imenovanih različnih naprav. Posoda za drobljenje raznih snovi je latinsko imenovana *mortarium*. V visokosrednjeveški nemščini je ime za takšno posodo preoblikovano v *morser* in vsaj ob koncu srednjega veka iz te besede v slovenščini za imenovanje takšne cilindrične posode nastane beseda *možnar*. Ko so v poznem srednjem veku začeli izdelovati topove za streljanje granat v visokem loku prek obzidja, so isto ime zavoljo oblikovne podobnosti začeli rabiti tudi za takšne artilerijske naprave, topove z zelo široko in kratko, navzgor usmerjeno cevjo. V slovenščini še danes isto ime pomeni takšen top ali posodo za drobljenje ali napravo za pokanje s smodnikom. Za zadnjo, s katero ni mogoče streljati, ampak le pokati, so spet zavoljo podobnosti s pokanjem in rabo smodnika terciarno uporabili isto ime. Zatorej govorimo o možnarju – posodi za drobljenje, o strelnem možnarju – topovskem orožju in o pokalnem možnarju, v vsakdanji rabi imenovanem strelni. Pokanje z njim sicer navadno imenujemo streljanje; tisti, ki to počnejo, so strelci, sicer ponekod tudi določeneje streljavci.

Predhodniki pokalnih možnarjev so bili signalni topiči, s katerimi so v poznem srednjem veku slušno najbolj učinkovito na blizu in daleč oznanjali prej dogovorjena posvetna sporočila; posvetni signal splošne nevarnosti z zvonovi, katerih je bilo tedaj malo, je bilo bitje na plat zvona. V Pokrajinskem muzeju v Celju hranijo takšen litoželezen ročni topič iz 15. stoletja, ki je glede na poligonalno obliko in velikost močno podoben nekaterim pokalnim možnarjem iz 19. stoletja.

Streljanje v pozdrav ali počaščenje pomembnih oblastnikov in vojaških oseb se je najbrž pojavilo vzporedno z uveljavljanjem smodniškega strelnega orožja v poznem srednjem veku. Sodilo je v okolja, kjer je bilo vojaštvo pomembno. Topovski pok je imel močan slušni učinek, kakršen je bil do tedaj znan le kot grom naravne električne strele. Bil je demonstracija vojaške moči, ki so jo imeli le redki. Sinhrono in rafalne pozdravne salve so še posebej spričevala izurjenost topničarjev. V evropskih okoliščinah, pozneje pa tudi drugje, so nastajali celo strogi predpisi, komu, čemu in kdaj veljajo različne strelne oziroma pokalne salve. Iz Jugoslavije se spominjamo topovskih salv ob praznovanju dneva zmage, v slovenski državi jih slišimo ob dnevu državnosti, skoraj povsod so še v navadi idiotske salve iz pušk ob nekaterih pogrebih, kar imenujejo vojaška počastitev.

Podeželske tradicije prazničnega pokanja s pokalnimi možnarji so različno preoblikovani simulacijski posnetki takšne oblastniške dejavnosti. Na vprašanje, kdaj so nastali in se razširili, odgovarjajo neposredni in posredni viri.

Najstarejša omemba podeželskega župniškega pokanja pred prazniki (ki jo poznam pisec teh vrstic) je v *Zgodovini župnije Šent Rupert na Dolenjskem*

Ivana Steklase, objavljeni leta 1913 v Ljubljani. V župnijskih računih za leti 1772 in 1773 je kot strošek za smodnik navedenih kar 20 in 23 goldinarjev; podatka zavoljo visokih vsot kažeta na možnarje in ne na lovske puške. Tedaj je tudi sporočeno, da je posvetna oblast leta 1773 prepovedala streljanje v predvečerih praznikov. Leta 1805 je omenjeno posvetno streljanje vse do zore na kresno noč, kar je hotel upravitelj šentrupertske dekanije odpraviti. Toda ta župnija je bila izjemno bogata, zato teh podatkov ni mogoče prosplošiti.

Za pokanje s topiči je treba obvladati večino rokovanj s smodnikom, ki je bila znana in varovana v vojski pri topničarjih. Ta okoliščina oziroma predpogoj za pokanje s topiči na podeželju je najprej nastal po letu 1753, ko so začeli prisilno novačiti fante za stalno dopolnitveno vojaško moštvo; tam so se lahko osnov tega znanja vsaj nekateri priučili in jih prinesli v domače podeželsko okolje. To bi tedaj lahko bile izjeme, zakaj do leta 1802 je bila vojaška služba dosmrtna. Razmere so se izboljšale po tem letu, ko so skrčili vojaško služenje na 10 do 14 let, še bolj pa po letu 1845, ko so ga znižali na osem let.

Druga okoliščina, ki kaže na možni čas širjenja podeželskega pokanja z možnarji, je vojaška organizacija topničarstva. Pred napoleonskimi vojnami so smeli biti pri topovih le izučeni topničarji. Tedaj pa je raba topov na bojiščih številčno tako narastla, da so morali pri transportu topov in streliva pomagati tudi navadni vojaki, ki so lahko videli, kako se ravna s smodnikom, kako se polni cev in kako se z lunto ustrelji.

Tretja okoliščina je seveda posest topičev. Vsaj v nekaterih bogatih župniščih, kjer so plemiški župniki imeli tesne in osebne stike s posvetnimi in vojaškimi oblastmi, bi lahko imeli signalne topiče, ki sodijo med orožje, kajti iz njih je bilo mogoče zasilno tudi streljati; seveda je bila njihova posest le pogojno dovoljena. Praznično podeželsko pokanje se je lahko razširilo šele, ko so začeli izdelovati prave pokalne možnarje, ki niso orožje. Kdaj in kje se je to zgodilo, ni ugotovljeno. Nekaj so jih morda na željo župnikov ulili v livarnah zvonov kot stranski produkt. Sicer se je pridobitniško splačalo izdelovati železne pokalne možnarje šele s cenanim načinom ulivanja v pesek, s tehniko, ki se je razširila šele v 19. stoletju. Naj bo tako ali drugače, na Kranjskem se je serijsko železolivarstvo začelo leta 1796 z livarno na Dvoru. Tam so ulili mnogo pokalnih možnarjev. Najstarejša znana izrecna omemba takšnih izdelkov je v dvorskem ceniku iz leta 1820, ki je fotografsko reproduciran v knjigi Matije Žargija *Železarna na Dvoru ob Krki*, natisnjeni leta 2000. Ustrezno količini vložnega dela so jih cenili glede na težo oziroma velikost (*Schußpöller von verschiedener Größe*); stot (funtov) je veljal od osem do devet goldinarjev. Seveda so pozneje ulivali takšne predmete tudi v drugih železolivarnah, sredi 19. stoletja najbrž tudi na Muti in v Gradcu. Leta 1870 je bilo železolivarn na Slovenskem mnogo: na Koroškem šest, na Štajerskem štiri, na Kranjskem tri in še dve v Trstu. Vsekakor je bila vsaj v drugi polovici 19. stoletja podeželskim kupcem dostopna množica pokalnih možnarjev; za njihovo nabavo je bila kupna moč vsaj župnišč zadostna.

Nekaj ohranjenih primerkov iz 20. stoletja priča celo o samouški, največ kovaški izdelavi možnarjev.

Na motive nastanka podeželskega prazničnega pokanja kažejo zgodovinske okoliščine. To je slušna simulacija topništva kot izraza moči in kot metafora oblasti. Kot pri visokih posvetnih oblastnikih je dejanska oblast večstransko obstajala v župnijah, najbolj očitno v župnijskih podložnikih, podložnih kmetijah, dajatvah in drugih fevdalnih pravicah. Pokanje možnarjev je bilo samo ena izmed prvin, s katerimi so lahko župnije ob velikih praznikih in visokih obiskih kazale svojo podobnost visokim oblastnikom. Seveda se je pomen takšnega pokanja spreminjal z poglavitnimi družbenimi spremembami: z odpravo rojenjaštva, podložništva, z zemljiško odvezo, industrijsko revolucijo, še posebej s temeljnimi družbenimi preureditvami v 20. stoletju.

398

Nekatere psihične mikavnosti pokanja so precej stalne. Uspešen pok hočeš nočeš oglušujoče zaznajo vsi bližnji, zvok, močnejši od 130 decibelov povzroča bolečino. Pok slušno prostorsko zaznajo tudi precej oddaljeni ljudje, kar daje pokalski skupini in lokalni skupnosti pomen eksistenčnega naznanila sosednim skupnostnim in potrditev lastne identitete. Te okoliščine dajejo pokalcem občutke uspešnosti, moči, samopotrditve in samozavesti. Ker so smeli z možnarji rokovati le nekateri, je bilo pokanje tudi način družbenega uveljavljanja in ugleda. Pomemben motiv za pokanje je igra. Otroci imajo posebno veselje s pokanjem industrijsko izdelanih pirotehničnih sredstev kadarkoli, nekdanj tudi s karbidom, pasjimi bombicami in votlimi ključi; dve leti po drugi vojni tudi z množično odvrženo municijo. Seveda je takšno igranje privlačno tudi za odrasle; dostikrat meji na infantilno regresijo, večkrat očitno ob nekaj desetletij starem množičnem novoletnem pokanju odraslih moških.

Na nastanek pokalnih možnarjev je vplivalo tudi verovanje, da (poleg posebnih procesij) močno pokanje podobno kot zvonjenje preprečuje točo. Iz najbližje preteklosti sicer ni več pričevanj ne o zvonjenju ne o pokanju z možnarji zoper točo. So pa ob koncu 19. stoletja postavljali možnarje celo v oblake usmerjene industrijsko izdelane velike pločevinaste lijakaste cevi za pokanje; nekaj let so bile v rabi po vinogradih v vseh slovenskih deželah (več o tem v knjigi Andreja Dularja iz leta 1994 *Pij, kume moj dragi!*). Na preoblikovanem prepričanju o pokanju zoper točo temelji današnje verovanje, da jo je mogoče preprečiti z izstreljevanjem posebnih raket ali z letali, ki v grozeče oblake trosijo srebrov jodid, ki naj bi količinsko zadostno zavrli rast ledenih zrn. Kot je pri verovanjih, ki so v bistvu trdna prepričanja o nečem, kar ni dokazano, toda ustrezajo pomembnim čustvom, navadno, so tudi tu brez moči znanstveni meteorološki argumenti, ki učinkovitost takšnega delovanja zanikajo.

Pokanje zoper točo je temeljilo na strahu pred hudo nevarnostjo; zelo drugačen pa je značaj verovanja, da so pokanja z možnarji nastala na že predkrščanskih predstavah, po katerih hrup prežene zle duhove. To verovanje je nasledek evolucijskega teoretičnega pogleda v monumentalnem in avtoritativnem kompendiju obrednih praks, v *Zlati veji* J. G. Frazerja, prvič natisnjeni med letoma 1890 in 1915. Opisanih je nekaj izganjanj zla iz 19. stoletja z različnim hruščem pri neevropskih družbah in v nekaterih evropskih kmečkih okoljih, tu in tam tudi s streljanjem. Takšna raba trušča naj bi predstavljala neko davno okamenelo

razvojno civilizacijsko stopnjo. To je znanstvena hipoteza, ki je bila z drugačnih teoretskih paradigem že zavoljo pomanjkanja dokazov zavrjena kot konstrukt. Toda v nekaterih, tudi intelektualnih okoljih, je iz različnih vzrokov preživela kot teoretsko verovanje, ki je nekritično kot ugotovitev večkrat omenjana tudi v obravnavanem zborniku. Prav pokanje z možnarji je bilo kot navada ali kot šega običajno le ob dobrodošlih in prazničnih priložnostih, ko zli duhovi naj ne bi imeli moči; pokanje zoper točo pa ni bilo naperjeno zoper čarovnice, ampak v točonosne oblake. V času, ko naj bi zli duhovi imeli največjo moč, v dvanajstih volčjih nočeh med božičem in epifanijo, pa sploh niso pokali z možnarji, zelo izjemoma le s puškami ali samokresi na novo leto, kar je seveda bila le počastitev krščanskega praznika. Sicer pa bi tudi med vztrajnimi privrženci kulturno-družbenega evolucionizma najbrž težko našli koga, ki bi mislil, da je sedanje novoletno pokanje s petardami kakorkoli povezano z odganjanjem zlih duhov.

V zborniku podana podoba velja najprej za najbližjo preteklost, hkrati pa so na njej – kot na palimpsestu – izraziti sledovi preteklih stanj in dogajanj. Povedni so npr. dogodki, ki so jih poudarjali s pokanjem. Povsod je izpričano pokanje za velikonočne praznike in marsikje hranijo možnarje v župniščih ali pa jih imajo z župnišči povezani ljudje. Ob drugih indicij kažejo ta dejstva na podeželsko cerkveno uvajanje pokanja. Precej neenotne pa so druge cerkvene priložnosti, ki jih je ponekod spremljalo (ali spremlja) pokanje, drugje pa ne (nekatero procesije, novi zvonovi, birma, nova maša, škofov obisk, žegnanje); to je sled postopnega širjenja navad oziroma nastajanja različnih lokalnih izročil, še bolj izrazito v različnih posvetnih priložnostih (cesarjeva poroka, cesarjevičevo rojstvo, kraljev rojstni dan, vojaška zmaga, obiski posvetnih imenitnikov, prvi maj, nekatere svatbe, godovi, trgategv, gasilske obletnice in posebni lokalni dogodki oziroma prazniki).

Podobno kažejo na spremembe pokalci. V zadnjih desetletjih je nastalo nekaj društev *možnaristov*. Sodijo v odzive na globalizacijske kulturno uniformirajoče procese; posebno skupinsko in lokalno identiteto izražajo z naslonom na ljubiteljsko domoznanstvo oziroma na obujene ali ustvarjene kulturne tradicije. To je očitno zlasti ob drugačnih novejših, varnejših in mnogo enostavnejših načinih pokanja, ki so se močneje začeli uveljavljati v obdobju med vojnama in naj ne bi imeli tradicijskega značaja. Sicer pokajo z možnarji različne ustaljene, pokalno večše fantovske in moške neformalne skupine; zadnje so glede na potrebno večino in povezavo z župnišči bržčas obstajale že v začetkih podeželskega pokanja z možnarji. Glede na čas nastajanja fantovščin ob razpadanju vaških srenj sodijo začetki skupin fantovskih streljavcev v 19. stoletje, njihova množičnost pa v obdobje po letu 1848; formalno poudarjene skupine gasilcev so dostikrat od drugih prevzemale pokanje v času močnega širjenja gasilstva v zadnji četrtini 19. stoletja.

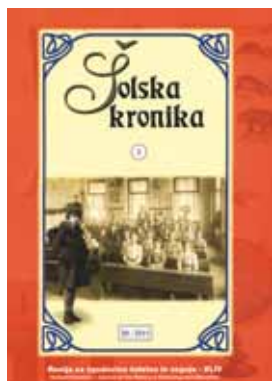
Raziskave v zborniku temeljijo na različnih virih, kar je danes, ko žal v strokovnem pisanju večkrat najdemo le povzetke idej iz tuje literature, že dragoceno. Zato je njihova temeljna vrednost trajna, še posebej, ker je okvirno

zastopano skoraj vse slovensko ozemlje. V slovenskih zaplotniških razmerah barbarizujučega neoliberalističnega preurejanja sveta je seveda težko zbrati in spodbujati raziskovalno sposobne sodelavke in sodelavce za tematsko raziskavo, ki zahteva precej truda in denarno ni donosna. Za ta zbornik je to uspešno opravila Jelka Pšajd.

Gorazd Makarovič

400

Marjetka Balkovec Debevec (ur.): Šolska kronika : revija za zgodovino šolstva in vzgoje: glasilo Slovenskega šolskega muzeja. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, letn. 20=44 (2011), št. 3, str. 265–554, ilustr.

Predstavljena številka Šolske kronike je tematska, posvečena je dvema medsebojno povezanim razstavama Slovenskega šolskega muzeja: *Šolska moda na fotografijah* (SŠM, 18. 5. 2009–1. 3. 2011) in *Kaj naj oblečem za v šolo? : razstava o oblačilnem videzu učencev in učiteljev skozi čas* (SŠM, 23. 11. 2010–19. 9. 2011).

Avtorica uvodnega prispevka **Marjetka Balkovec Debevec** je hkrati tudi avtorica obeh razstav in urednica Šolske kronike. Ne le s svojim avtorskim prispevkom, ampak s celotno uredniško zamislijo številke je temo zaokrožila in poglobila še v tiskanem mediju. Kar je privlačna in uporabna rešitev, kako sporočila razstav/e brez obsežnega kataloga napraviti trajno dostopna večjemu številu bralcev (kot je bilo obiskovalcev). Tako enim kot drugim pa ponuditi še uvid v potek in strukturo projekta ter tematsko poglobljene večplastne razlage različnih avtorjev. Nekateri avtorji prispevkov v obravnavani številki Šolske kronike so sodelovali tudi pri razstavi ali obrazstavnem programu, drugi pa se z vprašanjem srečujejo ob svojem siceršnjem delu.

V svojem prispevku (*“Kaj naj oblečem za v šolo?” Ob razstavah o oblačilnem videzu učencev in učiteljev skozi čas*) Marjetka Balkovec Debevec razloži cilje, potek in strukturo obeh razstav, hkrati pa tudi vsebinske povezave med obema deloma, z nekaterimi predhodnimi tematskimi razstavami (npr. razstavi *Od mature do mature* (1998), *Matura X let* (2005)) in s stalno razstavo Slovenskega šolskega muzeja. Prispevek ne le razlaga, pač pa tudi trajno dokumentira delovni proces od zamisli razstave do otvoritvenega programa. Bralce seznanja tako z vsebino panojskih besedil kot z oblikovalskimi elementi razstave. Poroča o